

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Quarterly Journal, Vol. 24, No. 1, Spring 2024, 175-206
<https://www.doi.org/10.30465/CRTLS.2024.44919.2721>

A Critical Review on the Book ***“National System of Political Economy”***

Mohammad Reza Darrehshiri*

Abstract

The book "National System of Political Economy" by Friedrich List has tried to expose the fallacies in the explanation and analysis of the history of the development of industrialized countries. With a research narrative approach, this book has provided lessons for development policies in developing countries by examining historical events and factors that have had an effective role in the development of industrialized countries, and in this process, she has come to the conclusion that the classical economic theories are in conflict with the historical facts and has severely criticized them. This article has tried to examine List's economic ideas and introduce some of the reasons for the marginalization of these ideas by orthodox economists and finally, based on List's thoughts, with a scholarly narrative view, identify and present the most important theoretical fallacies in Iran's industrialization process in the last four decades. These fallacies have had a great impact on the relative inefficiency of economic governance in implementing the privatization program, creating a stable balance in the trade balance, improving productivity, developing the knowledge-based economy and reversing the emigration of elites from the country.

Keywords: Political Economy, Historical School, Mainstream Economics, Industrial Development, War of theorizing

* Assistant Professor of Economics, Faculty of Management and Industrial Engineering, Malek Ashtar University of Technology, Tehran, Iran, darshiri@yahoo.com

Date received: 07/01/2024, Date of acceptance: 22/04/2024

Extended Abstract

The book "*National System of Political Economy*" by Friedrich List has tried to expose the fallacies in the explanation and analysis of the history of the development of industrialized countries. With a research narrative approach, this book has provided lessons for development policies in developing countries by examining historical events and factors that have had an effective role in the development of industrialized countries, and in this process, she has concluded that the classical economic theories are in conflict with the historical facts and has severely criticized them. By questioning the basic assumptions of classical economic theories, this book places the most important issue in its confrontation with the universal liberal economy, giving an identity to the national economy and emphasizing the political nature of the economic system. Therefore, List considers the role of the government to guide the country's economic development with the aim of promoting national power and believes that the market mechanism will face a serious failure in this regard. In particular, in a situation where the country lags behind competing countries in terms of technology, it emphasizes the necessity of intelligently supporting domestic industries to achieve the minimum level of capabilities necessary to compete with foreign companies.

Some of the important axes of List's theories can be listed as follows:

Economy is political and the main goal of economic development and foreign trade is to gain productive power and political power in relation to other countries.

The most important factor affecting productive power is "mental capital".

Mental capital and the power of initiative and innovation of people originate from their commitment and risk-taking; therefore, it is tied in the social character and structure of the political economy of the society. Tendency to initiative and innovation in society depends on the level of political-social and cultural-religious maturity. The republican system is the most advanced political-social system that brings people out of the state of passivity in the face of the economic development of their country and encourages them to act and play an active and innovative role to bring about changes in the economy of their country.

Just as the promotion of political and social power will lead to the promotion of productive power, the promotion of productive power will also lead to the promotion of political and social power of a nation. Because, with the growth of production, the spirit of cooperation, solidarity and social ethics will be developed and opposing thoughts will be more tolerable, and the progress of civilization and civility and the evolution of urban foundations will be possible.

The government should encourage private investors to move within the framework of development programs with intelligent support and minimal direct intervention.

Unconditional freedom of trade in the international market is contrary to national interests and nationalities, and as long as nations exist and their national interests are discussed separately, this theory cannot be a guide for their economic development. Unconditional freedom of foreign trade in developing countries will eventually lead to the bankruptcy of their domestic infant industries.

Countries that export manufactured goods and import raw materials are richer and more powerful. This pattern of foreign trade enhances the country's dominance over global relations.

It is possible to avoid economic instability caused by foreign exchange price fluctuations in the economy by achieving a stable trade balance with foreign countries. The trade balance based on the export of raw agricultural products and, on the other hand, the import of industrial goods, will lead to economic instability for developing countries.

The machine tool industry is the main driver of a country's industrial development.

However, List's theories were gradually marginalized by mainstream economists in industrialized countries. Because the economists of the developed countries, as the custodians of the development of the mainstream economic school, have always tried to present economic theories that fit the economic conditions of their own country in their era.

Thinking about List's theories helps to clear many fallacies governing mainstream economic theories in solving Iran's economic problems. This article has tried to reveal some of the most important fallacies.

Although List's theories have important lessons for Iran's economic development, these lessons will not be complete unless the criticisms of these theories are taken into account for the development of Iran's economic policy.

List's nationalism led to the rise of Nazism in Germany and Fascism in Italy. This way of thinking grew not only in Europe; rather, European countries, such as England and France, through the development of this thinking, were able to overcome the Ottoman government and successfully implement the Sykes-Picot agreement. Nationalism has destroyed the foundations of human unity and prevented the unity of nations. Islam is against focusing on race, ethnicity and patriotism, which will cause division and break between Muslim countries and their dependence on colonial countries. Based on Islamic values, the theory of economic progress of the Islamic

Republic of Iran should support the increase of economic and political solidarity and integration of Iran with countries aligned with the fundamental values of the Islamic Republic of Iran and the reduction of the economic and political dependence of these countries on other non-aligned countries. This theory of progress should support the formation of Islamic civilization from a logical perspective.

Another issue that may not have been of great importance in the era of the list, and today any theory for the economic development of the Islamic Republic of Iran must consider it, is to present a plan to use the country's geo-economic advantages to create national power. Such as the development opportunities of the sea-oriented economy or the development opportunities of industries with high-added value relying on the abundant reserves of oil and gas and minerals of the country and the region.

Another problem that is not found in List's theories is the problem of Iran's economy being locked to the economy of industrialized countries. In order to have stable and cheap access to energy and raw materials, industrialized countries have tried to direct the flow of Iran's economic development in the past few decades in such a way that this economy has become heavily dependent on the currencies obtained from the export of raw materials. so that it cannot disrupt the supply of energy and raw materials to industrialized countries. Therefore, by using different commercial tools, they have pushed the flow of industrial development of the country towards the assembly industries dependent on the currencies obtained from the export of raw materials. Every theory of Iran's economic progress should be able to present a plan to get out of this dependency deepen industrial production and promote the economy's endogeneity.

Another issue that has not been highlighted in List's theories, and today Iran's economic development theory should provide a plan for it, is creating a leap in technology development capabilities and deepening the industry, based on intelligent catch-up. This plan, while creating a suitable institutional platform to activate learning cycles for the absorption and deposition of technological capabilities in industrial value chains, should provide an approach for maximum use of the technological capabilities of industrialized countries against granting them the home market.

Bibliography

Javadi Arjamand, Mohammad Jafar and Ali Alizadeh (1400) Analysis of "Resistance Political Economy" in the framework of "Frederick List's National Economy" *theory, Law and Political Science Faculty Journal*, Volume 51, Number 3, Pages 693-714.

179 Abstract

- Chang, Ha-Joon (2012) *Benefactors: The Myth of Free Foreign Trade and the Hidden History of Capitalism*; Translation: Mir Mahmoud Nabavi and Mehrdad Shahabi, first edition, Tehran: Ketab Ame.
- Chang, Ha-Joon (2019) *Throwing down the ladder: development strategy in historical perspective*; Translation: Zahra Karimi Moghari, Javad Barati, Mohammad Abdi Seyed Kalaei; Publications University of Mashhad.
- Darrehshiri, Mohammadreza (1400) "Requirements for the formation of a common regional market", *Nobonyad Magazine*, 4th year, 7th issue.
- Darrehshiri, Mohammadreza, Asghar Abolhasani Hastiani, Yeganeh Mousavi Jahromi and Abdul Ali Monsef (1401), "Change in the economic governance style of the government is a prerequisite for success in privatization; case study: banking industry", *Scientific Research Journal of Management Improvement*, Volume 16, Number 1.
- Darrehshiri, Mohammadreza (1401), "Priority value chains to be present in the common regional market", *Novnayad magazine*, 5th year, 8th issue.
- Darrehshiri, Mohammadreza and Saeed Vahid Dayi Niaki (2016) "Development of the machine-building industry is an effective strategy in the transition from assembly to industrial innovation", Proceedings of the 4th International Conference on Industrial Engineering, 18 and 19 of February 2016.
- Trade Development Organization (1401), VCM Study Analytic, VCM Study.ir.
- Fartokzadeh, Hamidreza and Mohammadreza Darrehshiri (1401), "Industrial governance wisdom in Iran", analytical report, Tehran: Defense Industries Training and Research Institute, Defense Thought Research Institute.
- Fartokzadeh, Hamidreza and Mohammadreza Darrehshiri (2015), "Missing links in the transition to resistance economy: the case study of Iran's railway industry", Tehran: Proceedings of the National Business Excellence Conference, 2015.
- List, Friedrich (1380), *Outlines of the American System of Political Economy*; Translation: Nasser Motamedi, first edition, Tehran: Publishing Company.
- List, Friedrich (1370), *National System of Political Economy*; Translation: Nasser Motamedi, first edition, Tehran: Publishing Company.
- Yavari, Kazem; Mahdieh Rezagholizadeh and Majid Aghaei (2017), "Evaluation of the impact of foreign exchange policies on the development of non-oil exports of the country", *Economic Research Quarterly*, Year 11, Number 2.
- Cardoso, J.L. (2019) "Friedrich List and National Political Economy: Ideas for Economic Development", In *The Economic Thought of Friedrich List*, edited by Harald Hagemann, Stephen Seiter and Eugen Wendler, Routledge.
- Chang, Ha-Joon (2011) "Institutions and Economic Development: Theory, Policy and History", *Journal of Institutional Economics*, Vol. 7, No. 4.
- Chang, Ha-Joon (2008) *The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. ISBN 978-1-59691-598-5.

Chang, Ha-Joon (2002) *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem Press, London.

Friedrich, List (1841) *The National System of Political Economy*.

Friedrich, List (1827) *Outlines of American Political Economy*, In a series of letters.

Hagemann, H.; S. Seiter and E. Wendler (2019) *Economic Thought of Friedrich List*, Rutledge.

Marz, Leipzig (2018) *Global Competition in Microelectronics Industry from a European Perspective: Technology, Markets and Implications for Industrial Policy*. Fraunhofer IMW.

شکست حکمرانی اقتصاد ایران در جنگ نظریه‌پردازی

نقد و بررسی کتاب نظام ملی اقتصاد سیاسی^۱

محمد رضا دره‌شیری*

چکیده

کتاب «نظام ملی اقتصاد سیاسی» فردریش لیست تلاش کرده است از مغالطه‌های موجود در تبیین و تحلیل تاریخچه توسعه کشورهای صنعتی دوران خود پرده بردارد. این کتاب با یک رویکرد روایت‌پژوهانه، با بررسی وقایع و عوامل تاریخی که نقش موثری بر توسعه کشورهای صنعتی داشته‌اند، درس‌هایی را برای سیاست‌گذاری توسعه صنعتی در کشورهای در حال توسعه ارائه داده است. در این فرایند، اندیشه‌های اقتصاد کلاسیک را در تضاد با واقعیت‌های تاریخی دانسته و به شدت مورد انتقاد قرار داده است. مقاله در پیش‌رو تلاش کرده است ضمن بررسی اندیشه‌های اقتصادی لیست، برخی از علل به حاشیه رانده شدن این اندیشه‌ها توسط اقتصاددانان ارتدکس را معرفی نماید و در نهایت، مبتنی بر اندیشه‌های لیست، با یک نگاه روایت‌پژوهانه، مهم‌ترین مغالطه‌های حاکم بر حکمرانی صنعتی کشور در چند دهه گذشته را شناسایی و معرفی کند. این مغالطه‌ها نقش زیادی بر ناکارآمدی نسبی حکمرانی اقتصادی در اجرای برنامه خصوصی‌سازی، ایجاد موازنه پایدار در تراز تجاری، ارتقاء بهره‌وری، توسعه اقتصاد دانش‌بنیان و معکوس‌سازی جریان مهاجرت نخبگان از کشور شده است.

کلیدواژه‌ها: اقتصاد سیاسی، مکتب تاریخی، اقتصاد جریان اصلی، توسعه صنعتی، جنگ نظریه‌پردازی

* استادیار اقتصاد، دانشکده مدیریت و مهندسی صنایع، دانشگاه صنعتی مالک اشتر، تهران، ایران،
darshiri@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۳

۱. مقدمه

امروز در کشورهای صنعتی ثروتمند مطمئناً کسانی هستند که بازار آزاد و تجارت خارجی آزاد را با این هدف به کشورهای تنگدست موعظه می‌کنند که سهم بیشتری از بازارهای کشورهای مزبور را به چنگ آورند و از ظهور رقبای احتمالی پیشگیری نمایند. اتخاذ راهبرد تجارت آزاد توسط کشورهای در حال توسعه، متناظر است با صادرات مواد خام به کشورهای صنعتی و واردات کالاهای ساخته شده از این کشورها. در واقع، با اتخاذ سیاست درهای باز، کشورهای در حال توسعه دیگر امکان بالا رفتن از نردبان توسعه را نخواهند داشت و با صادرات مواد خام با ارزش افزوده اندک، زنجیره‌های تولید کالاهای صنعتی با ارزش افزوده بالاتر را در کشورهای صنعتی پشتیبانی خواهند کرد و موقعیت خود را در جایگاه بسیار نازلی از زنجیره ارزش تثبیت خواهند کرد. در این شرایط، انتظار می‌رود همراه با توسعه فناوری در تبدیل مواد خام به کالاهای صنعتی در کشورهای توسعه یافته، شکاف درآمدی کشورهای در حال توسعه با کشورهای صنعتی روز به روز افزایش یابد.

درک عمیق این تله بزرگ بود که باعث شد در نیمه اول قرن نوزدهم، یک اقتصاددان آلمانی به نام فردریش لیست، بریتانیا را به خاطر دعوت کشورهای دیگر به تجارت آزاد مورد انتقاد قرار دهد، در حالی که این کشور خود با استفاده از حمایت‌های هوشمندانه از صنایع داخلی به برتری اقتصادی رسیده بود. او بریتانیایی‌ها را به «لگد زدن و دور افکندن نردبان» متهم می‌کرد. همان نردبانی که برای رسیدن به بالاترین موقعیت اقتصادی جهان، خود از پله‌هایش بالا رفته بودند (چنگ ۱۳۹۲: ۳۲ و ۴۷).

پرسش اساسی این است که «توصیه تجارت آزاد و آزادسازی تجارت» در چه روایتی مشروعیت پیدا کرده است؟ در پاسخ به این پرسش باید توجه داشت که تاریخچه توسعه کشورهای صنعتی چنان دستخوش بازنویسی شده است که درک معیارهای دوگانه توصیه تجارت آزاد و بازار آزاد به کشورهای در حال توسعه برای بسیاری از اقتصاددانان قابل درک نیست. البته، شاید نتوان گفت که در جایی گروهی اقتصاددان مرموز و شرور به صورت سازمان یافته، تاریخ توسعه کشورهای صنعتی را در جهت منافع امروز این کشورها بازنویسی کرده‌اند. با این وجود، واقعیت این است که تاریخ را فاتحان می‌نگارند و این طبیعت انسان است که گذشته‌ها را از دیدگاه زمان حاضر بازتفسیر کند. در نتیجه، در طول زمان و به تدریج، و حتی غالباً ناخودآگاه، کشورهای ثروتمند تاریخ خود را چنان بازنویسی کرده‌اند که به جای انعکاس واقعیات، با نگرش امروزشان از خود سازگارتر باشد (چنگ ۱۳۹۲: ۳۳). نتیجه این که،

اقتصاددانان این کشورها سیاست‌های تجارت آزاد و بازار آزاد را با این باور صادقانه ولی اشتباه، به کشورهای در حال توسعه توصیه می‌کنند؛ گویی خود قبلاً همین مسیر را طی کرده‌اند.^۲

کتاب «نظام ملی اقتصاد سیاسی» لیست تلاش کرده است از مغالطه‌های موجود در تبیین و تحلیل تاریخ توسعه کشورهای صنعتی در دوران خود پرده بردارد. این کتاب با یک رویکرد روایت پژوهانه، با بررسی وقایع و عوامل تاریخی که نقش موثری بر توسعه کشورهای صنعتی داشته‌اند، درس‌هایی را برای سیاست‌گذاری توسعه در کشورهای در حال توسعه ارائه داده است و در این فرایند، اندیشه‌های اقتصاد لیبرال را در تضاد با واقعیت‌های تاریخی دانسته و به شدت مورد انتقاد قرار داده است.

بررسی کتاب لیست، به عنوان منتقد سیاست‌های اقتصاد لیبرال، از این نظر که می‌تواند فرصت بازاندیشی در تاریخ ثبت شده توسعه اقتصادی کشورهای صنعتی فراهم آورد و به ما کمک کند تا پرده از روی مغالطه‌های ذهنی اقتصاددانان کشور در مورد نظریه‌های اقتصادی ارتدکس برداریم، بسیار حائز اهمیت است.

۲. مرور اندیشه‌های لیست بر اساس کتاب نظام ملی اقتصاد سیاسی

از دیدگاه نظریه‌های اقتصاد کلاسیک این حماقت و جهالت محض است که از صنعتی حمایت کنیم که محصولات آن را می‌توانیم از طریق تجارت آزاد خارجی ارزان‌تر به دست آوریم (لیست، ۱۳۸۰: ۴۱).^۳ در واقع، دیدگاه لیبرالی تجویز شده در این نظریه‌ها می‌خواهد این گونه اللقاء کند که نظریه‌های توضیح دهنده جریان توسعه صنعتی در کشورهای توسعه یافته، آزادسازی تجاری و بازار آزاد است.

در واقع، نظریه‌های اقتصاد کلاسیک که بر آزادی کسب و کار و به خصوص آزادی تجارت تاکید دارد، بر مبنای چهار فرض اساسی بنا شده‌اند، که عبارتند از: (۱) همواره در جهان صلح پایدار برقرار است؛ (۲) میان کشورها حرکت آزادانه کارگر و سرمایه برقرار است و مانعی برای آن وجود ندارد؛ (۳) کشورها منافع مشترک دارند و منافع جداگانه (ملی) مطرح نیست؛ (۴) همه کشورها از قدرت رقابت نسبتاً برابر برخوردار هستند (لیست ۱۳۸۰: ۴۳، ۴۴ و ۴۵).

لیست، تمام فروض فوق را زیر سوال می‌برد و مهم‌ترین مساله‌ای را که محور تقابل خود با اقتصاد جهان شمول لیبرال قرار می‌دهد، هویت دادن به اقتصاد ملی و تاکید بر سیاسی بودن نظام اقتصادی است. لذا، نقش دولت را ارشاد و راهبری جریان توسعه اقتصادی کشور با هدف ارتقاء قدرت ملی می‌بیند و اعتقاد دارد مکانسیم بازار در این زمینه با شکست جدی مواجه

خواهد شد. به ویژه، در شرایطی که کشور از نظر سطح فناوری از کشورهای رقیب عقب‌تر باشد، ضرورت حمایت هوشمندانه از صنایع (نوزاد) داخلی برای دستیابی به سطح حداقلی قابلیت‌های لازم برای رقابت با شرکت‌های خارجی را ضروری می‌داند.^۴ در این چارچوب، محورهای اصلی نظریه اقتصادی لیست را می‌توان به شرح زیر برشمرد:

- اقتصاد، اقتصاد سیاسی است و واحد تحلیل آن یک ملت است.^۵ مساله اقتصاد، شناخت، تفسیر و تعریف سیاست‌هایی است که موجب توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی یک ملت می‌شود و هدف اصلی توسعه اقتصادی، به دست آوردن قدرت سیاسی در نسبت با سایر کشورهاست. لذا، بر این نکته تاکید می‌کند که هدف اصلی تجارت خارجی این نیست که با مبادله کالایی در مقابل کالای دیگر، کالایی به دست آوریم، بلکه هدف به دست آوردن قدرت تولیدی و قدرت سیاسی در نسبت با سایر کشورهاست. لذا، اگر تجارت خارجی به قدرت تولیدی کشور لطمه می‌زند باید متوقف شود. وی نظریه پردازان اقتصاد لیبرال را مورد نقد قرار می‌دهد که تصویر درستی از اهداف اصلی اقتصاد ارائه نکرده‌اند (لیست ۱۳۸۰: ۷۱ و ۷۲).

- از دیدگاه لیست، توسعه اقتصادی، پرسش محوری است که نظریه «ارزش مبادله» آدام اسمیت برای آن پاسخ محکمی ندارد. آدام اسمیت با وزن زیادی که به «نظریه تقسیم کار» خود به عنوان منشاء خلق ارزش داده، از عوامل موثر بر عرضه کار کارگر به عنوان منبع اصلی خلق ثروت ملل غفلت کرده است. لیست معتقد است کار، خود یک متغیر معلول است و آن چیزی که باعث می‌شود تلاش کارگران در یک کشور بارورتر شده و روحیه زندگی و تلاش در آن‌ها شکوفا شود، نظام اجتماعی و فرهنگی آن ملت است. در واقع، «قدرت تولیدی» یک ملت که منشاء خلق ثروت ملل است، ریشه در نظام فرهنگی و اجتماعی آن ملت دارد.^۶ لذا، از دیدگاه لیست توسعه اقتصادی یک امر ملی است و متوجه ملت‌هاست و قابلیت ارزش‌آفرینی کار یک کارگر خود یک متغیر وابسته به ویژگی‌های ملت است (لیست ۱۳۷۰: ۱۷۷ و ۱۷۸).

- در مقابل نظریه آدام اسمیت که عوامل تولید را در سرمایه، کارگر و مالکیت زمین خلاصه می‌کند که بیشتر یک بسته‌بندی خنثی، مادی و کمی به مساله توسعه اقتصادی را القاء می‌کند، لیست «نظریه نیروهای تولیدی» را مطرح می‌کند و مهم‌ترین نیروی تولیدی را «سرمایه فکری» می‌داند (لیست ۱۳۸۰: ۳۲). چرا که از دیدگاه وی نوآوری‌های نرم و سخت مهم‌ترین موتور خلق ارزش هم در سطح اقتصاد کلان و هم در سطح اقتصاد

خُرد و بنگاه است. قدرت نوآوری یکی از پیشران‌های مهم در توسعه محصولات فناورانه و رقابتی در بنگاه است. لذا، لیست بر خلاف کلاسیک‌ها که تولید را بیشتر تابعی از عوامل مادی و فیزیکی تعریف می‌کنند، قدرت تولیدی یک ملت را نتیجه تعامل بین نیروهای ذهنی و عوامل مادی و فیزیکی می‌داند (Hagemann, et al. 2019: 6)

- به اعتقاد لیست، سرمایه مغزی و قدرت ابتکار و نوآوری افراد از تعهد و ریسک‌پذیری آن‌ها نشأت می‌گیرد؛ لذا، با شخصیت اجتماعی و ساختار اقتصادی سیاسی و فرهنگی جامعه گره خورده است. گرایش به ابتکار و نوآوری در جامعه به سطح بلوغ سیاسی - اجتماعی و فرهنگی - مذهبی وابسته است. از دیدگاه لیست، نظام جمهوری پیشرفته‌ترین نظام سیاسی - اجتماعی است که افراد جامعه را در مواجهه با توسعه اقتصادی کشورشان از وضعیت انفعال خارج می‌کند و آن‌ها را تشویق به کنش و نقش‌آفرینی فعال و نوآورانه برای ایجاد تحول در اقتصاد کشورشان می‌کند (لیست ۱۳۸۰: ۳۳).

- از دیدگاه لیست ارزش صنعت و کشاورزی ملی تنها بابت کسب درآمد و ایجاد رفاه مادی افراد نیست. به اعتقاد لیست گسترش تولید صنعتی و کشاورزی آثار فرهنگی و اجتماعی گسترده دارد. رونق تولید، مستلزم همکاری حرف و نیروهای تولیدی است. این همکاری می‌تواند شامل همکاری کسب و کارهای فکری با کسب و کارهای مادی و یا، شامل همکاری نیروهای تولیدی میان بخش صنعت و کشاورزی باشد.^۷ از این رو، با رونق تولید، روحیه همکاری، همبستگی و اخلاق اجتماعی توسعه یافته و افکار مخالف تحمل پذیرتر می‌شود و پیشرفت تمدن و مدنیت و تکامل بنیادهای شهری ممکن خواهد شد و لذا، همان‌گونه که ارتقاء قدرت سیاسی و اجتماعی، ارتقاء قدرت تولیدی را در پی خواهد داشت، ارتقاء قدرت تولیدی نیز ارتقاء قدرت سیاسی و اجتماعی یک ملت را به دنبال خواهد داشت (لیست ۱۳۷۰: ۲۰۴، ۲۵۲، ۲۵۳ و ۲۴۹-۲۴۶).

- از دیدگاه لیست دولت مسئول فراهم آوردن بستر لازم برای توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ملت است. دولت باید با یک نظام ارشادی بستر مناسب را برای دستیابی به رشد حداکثری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فراهم نماید. این کار باید با حداقل مداخله مستقیم دولت در اقتصاد صورت گیرد. دولت باید با استفاده از ابزارهای سیاستی خود (ابزارهای تعرفه‌ای و مالیاتی و ارائه تسهیلات و اعتبارات ارزان قیمت و سایر مزایای حمایتی)، سرمایه‌گذاران بخش خصوصی و جریان ابتکارات آن‌ها را تشویق به

حرکت در مسیر تعیین شده در چارچوب برنامه‌های توسعه کشور نماید. برنامه‌هایی که بر اساس اولویت‌ها در توسعه اقتصادی مشخص شده است. به اعتقاد لیست از جمله این برنامه‌ها، حمایت تعرفه‌ای هوشمند از صنایع داخلی تا رسیدن به بلوغ و رقابت‌پذیری در مقابل بنگاه‌های قدرتمند خارجی است. ضمن این که لیست معتقد است دولت با توسعه زیرساخت‌های حمل و نقل و ارتباطی و تاسیسات زیربنایی (به خصوص توسعه راه آهن و کشتیرانی) می‌تواند زمینه تشویق فعالیت بخش خصوصی در مسیرهای پیش‌بینی شده برای توسعه اقتصادی کشور را فراهم آورد. بر این اساس است که لیست اعتقاد دارد، جنگ به دلیل تحریم و ایجاد محدودیت در واردات مایحتاج جامعه، منجر به ریشه گرفتن صنایع داخلی کشورهای در حال توسعه خواهد شد (لیست ۱۳۷۰: ۲۲۵ و ۲۲۶). لیست نسبت به حمایت، نگرش عملگرایانه دارد و از دیدگاه وی، حمایت به خودی خود هدف نیست. به اعتقاد او هرگاه کشوری به مرحله‌ای از توسعه صنعتی رسید که می‌توانست بر مزیت‌های طبیعی و مصنوعی سایر کشورها غلبه کند، حمایت‌های دولتی باید به تدریج کاهش یابد و کشور از اثرات خوب رقابت در سطح بین‌الملل بهره‌مند شود (Cardoso 2019: 54).

- از دیدگاه لیست آزادی بدون قید و شرط تجارت در بازار بین‌المللی، با ماهیت ملی و ملیت‌ها مغایر است و تا زمانی که ملت‌ها وجود دارند و منافع ملی تک‌تک آن‌ها جداگانه مطرح است، این نظریه برای توسعه اقتصادی آن‌ها نمی‌تواند راهگشا باشد. به اعتقاد لیست، بنگاه‌ها در کشورهای در حال توسعه از قدرت رقابت یکسانی با بنگاه‌ها در کشورهای صنعتی برخوردار نیستند.^۱ لذا، آزادی بدون قید و شرط تجارت خارجی در کشورهای در حال توسعه در نهایت، منجر به ورشکستگی صنایع نوزاد داخلی آن‌ها و تبدیل شدن این کشورها به صادرکنندگان مواد خام و نیمه خام و واردکنندگان کالاهای ساخته شده صنعتی از کشورهای صنعتی خواهد شد (لیست ۱۳۷۰: ۴۲۷-۴۲۴). به اعتقاد لیست کشورهای ثروتمندتر و دارای قدرت بیشتری هستند که کالاهای ساخته شده صادر و مواد اولیه و خام وارد می‌کنند. این الگوی تجارت تسلط کشور را بر مناسبات جهانی ارتقاء می‌دهد (لیست ۱۳۷۰: ۲۶۲).

- از دیدگاه لیست، پرهیز از بی‌ثباتی ناشی از نوسانات ارزی در اقتصاد، صرفاً از طریق دستیابی به توازن تجاری پایدار با کشورهای خارجی ممکن است. توازن تجاری مبتنی بر صادرات محصولات خام کشاورزی (که کشورهای صنعتی به سادگی می‌توانند از

شکست حکمرانی اقتصاد ایران در جنگ نظریه پردازی ... (محمدرضا دره‌شیری) ۱۸۷

صادرات آن جلوگیری کنند) و در مقابل، واردات کالاهای ساخته شده صنعتی از آن کشورها، ناپایداری اقتصادی را برای کشورهای درحال توسعه به دنبال خواهد داشت (لیست ۱۳۷۰: ۳۲۵).

- از دیدگاه لیست فناوری یکی از ارکان بسیار مهم و حساس توسعه اقتصادی است که کلاسیک‌ها به عمد نسبت آن توجه نشان نداده‌اند. به اعتقاد لیست بخش ماشین‌سازی پیشران اصلی توسعه فناوری است. لذا، لیست صنعت ماشین‌سازی (Machine Tool Manufacturing) را «صنعت مادر» برای توسعه اقتصادی یک کشور معرفی کرده است (لیست، ۱۳۸۰: ۳۵).

- به اعتقاد لیست هزینه و ارزش واقعی تولید نباید صرفاً در سطح اقتصاد خرد و بنگاه مورد بررسی قرار گیرد؛ بلکه ارزش واقعی تولید باید از نگاه تأثیرات آن بر کل اقتصاد و بر اساس قدرت بالقوه‌ای که برای توسعه اقتصادی ایجاد می‌کند، مورد ارزیابی قرار گیرد. بر این اساس، ممکن است تولید برخی از محصولات از نگاه اقتصاد خرد و بنگاه، اقتصادی نباشند؛ ولی تولید آنها منجر به خلق ارزش زیادی برای کلیت اقتصاد یک کشور شود. لذا، بسط این تولیدات باید از طرف دولت مورد حمایت قرار گیرد (لیست، ۱۳۸۰: ۳۶).

۳. چرا اندیشه‌های لیست توسط اقتصاددانان جریان اصلی به حاشیه رفت؟

با وجود این که آمریکا در اوایل قرن نوزدهم و آلمان در اواخر قرن نوزدهم، جهش بلند توسعه صنعتی خود را مرهون بهره‌گیری و سرمشق قراردادن اندیشه‌های اقتصادی لیست در سیاست‌گذاری صنعتی خود بوده‌اند، پرسش اساسی این است که چرا اندیشه‌های لیست در قرن نوزدهم توسط اقتصاددانان کلاسیک انگلیسی و فرانسوی، مورد پذیرش قرار نگرفت و در قرن بیستم این اندیشه‌ها به عنوان نظریات غیرعلمی، توسط اقتصاددانان جریان اصلی (Main stream) به حاشیه رفت؟^۹

مطالعه عمیق کتاب لیست و استدلال‌های نظری که وی از بررسی روایت‌های تاریخی فرایند توسعه کشورهای صنعتی بر علیه نظریات اقتصاد کلاسیک مطرح کرده است، این فکر را به ذهن متبادر می‌کند که به حاشیه رانده شدن اندیشه‌های اقتصادی لیست توسط اقتصاددانان جریان اصلی دلایل مهمی داشته است که توجه به آنها می‌تواند منجر به احیای اندیشه‌های لیست در سیاست‌گذاری اقتصادی کشور شود. در این قسمت تلاش شده است مبتنی بر روایت

لیست از تاریخ توسعه نظریه‌های اقتصاد کلاسیک در کشورهای صنعتی (در آن زمان انگلستان و فرانسه) و تعارضاتی که در محتوای این نظریه‌ها مطرح می‌کند، برخی از دلایل به حاشیه رانده شدن اندیشه‌های وی توسط اقتصاددانان جریان اصلی برجسته شود:

۱.۳ منافع کشورهای صنعتی

اقتصاددانان کشورهای صنعتی همواره تلاش کرده‌اند نظریه‌های اقتصادی مناسب را برای توضیح و حل مسایل و چالش‌های اقتصادی کشورشان در عصر خود ارائه نمایند. به بیان دیگر، آن‌ها نظریه‌های توسعه اقتصادی را بر اساس مقتضیات زمانی و چالش‌های اقتصادی کشور خود ارائه کرده‌اند (چنگ ۱۳۹۲: ۳۲). در عصری که بنیان‌گذاران اقتصاد کلاسیک (مانند آدام اسمیت، ریکاردو و جان استوارت میل در انگلستان و ژان باتیست سه در فرانسه) می‌زیسته‌اند، مساله اصلی کشورهای صنعتی صاحب علم و فناوری و با تجربه زیسته صنعتی چند صد ساله (مانند انگلستان و فرانسه)، دستیابی به مواد اولیه ارزان قیمت و بازاری برای فروش محصولات صنعتی‌شان بود. لذا، ایده اولیه نظریات تجارت آزاد و بازار آزاد در ذهن اقتصاددانان کلاسیک شکل گرفت. در این دوران بود که نظریاتی مانند نظریه «مزیت مطلق آدام اسمیت» و نظریه «مزیت نسبی ریکاردو» روی میز قرار گرفت. نظریاتی که امکان تقسیم کار جهانی بر اساس منافع کشورهای صنعتی فراهم می‌ساخت. در این تقسیم کار، کشورهای در حال توسعه، تامین‌کننده مواد خام و نیمه خام مورد نیاز کشورهای صنعتی و واردکننده کالاهای ساخته شده از این کشورها تعریف می‌شدند (لیست ۱۳۷۰: ۳۸۴-۳۸۲).

لذا در این شرایط، اندیشه‌های لیست مبنی بر این که اقتصاد، سیاسی است و توسعه مرتبط با ملت‌هاست به حاشیه رانده شد و فرض این که کشورها منافع مشترک دارند و منافع جداگانه ملی مطرح نیست، بالا آمد و در این چارچوب نظری، «حرکت به سمت تجارت آزاد و حذف محدودیت‌های تجاری» به نفع همه کشورها تفسیر شد. لذا، اندیشه‌های لیست به تدریج از متن اصلی علم اقتصاد به حاشیه رفت و اندیشه‌های اقتصاد لیبرال، به عنوان جریان اصلی، جای آن را گرفت.

در واقع، چالش اصلی اقتصاد کشورهای صنعتی با نظریات اقتصاددانان جریان اصلی حل می‌شد و مساله کشورهای در حال توسعه با نظریات لیست که بر مبنای روایت تاریخی پیشرفت کشورهای صنعتی شکل گرفته بود، قابل حل بود. اما، اقتصاددانان جریان اصلی در کشورهای

صنعتی، نه تمایل داشتند و نه دیگر نیازی می‌دیدند که راز پیشرفت خود را افشاء کنند و البته، این کار به نفع آن‌ها نیز نبود (چنگ، ۱۳۹۹).

۲.۳ معرفی اقتصاد به عنوان یک علم مستقل از جامعه‌شناسی و علوم سیاسی

با وجود این که کلاسیک‌هایی مانند آدام اسمیت، به ممزوج بودن علوم سیاسی و جامعه‌شناسی در اقتصاد باور داشتند، ولی در هنگامی که می‌خواستند آن را به عنوان علم مستقل مطرح کنند، ابعاد سیاسی و جامعه‌شناسی آن را مفروض گرفتند و افرادی مانند ژان باتیست سه نیز با ایده گرفتن از فرمول‌های فیزیک، تلاش کردند روابط اقتصادی را تبیین نمایند. اتخاذ این رویکرد باعث شد، علم اقتصاد که ذاتاً یک علم چند رشته‌ای بود، به تدریج ابعاد اجتماعی و سیاسی‌اش در اقتصاد جریان اصلی کم‌رنگ شود. اقتصاد، از وضعیت اقتصاد سیاسی خارج شود و در تحلیل‌های اقتصادی، اقتصاد ملی هویت خود را از دست بدهد (لیست ۱۳۷۰: ۳۸۴-۳۷۹). به این ترتیب، اندیشه‌های توسعه اقتصادی لیست که مبنای آن این بود که اقتصاد یک امر سیاسی است و توسعه اقتصادی یک امر ملی است و منافع ملی را باید دنبال کند، به تدریج به حاشیه رانده شد.

۳.۳ تغییر پارادیم تحلیل‌های اقتصادی

اندیشه‌های لیست بر ورود نهادهای سیاسی و اجتماعی به تحلیل‌های اقتصادی تاکید داشت. با ورود نهاد به عرصه اقتصاد، سنگ بنای اقتصاد کلاسیک که بر رابطه فرد با کالا بنا شده بود، به رابطه فرد با نهاد تغییر می‌کرد. لذا، مساله اقتصاد از حداکثر کردن مطلوبیت و سود که شالوده دست‌نامرعی آدام اسمیت و نظریه تجارت آزاد است، به مساله حل تعارض منافع تغییر پیدا می‌کرد.

به بیان دیگر، اگر نهادهای سیاسی و اجتماعی وارد عرصه اقتصاد می‌شدند، واحد تحلیل از فرد به نهاد تغییر می‌کرد. زیرا نهاد به عنوان بستر شکل دهنده به رفتار فرد، بر فرد تقدم داشت (Chang 2011: 489). لذا، شالوده اندیشه‌های جریان اصلی که فرد بود، به هم می‌پاشید. لذا، از نظر روش‌شناختی، اندیشه‌های لیست توسط اقتصاددانان جریان اصلی قابل هضم نبود و به حاشیه رانده شد.

۴.۳ بازنویسی تاریخچه توسعه اقتصاد سرمایه‌داری

تاریخچه توسعه اقتصاد سرمایه‌داری چنان دستخوش بازنویسی کامل شده است که درک معیارهای دوگانه توصیه «تجارت آزاد و بازار آزاد» به کشورهای درحال توسعه برای بسیاری از اقتصاددانان کشورهای صنعتی قابل درک نیست. البته، شاید نتوان گفت که در جایی گروهی اقتصاددان مرموز و شرور به صورت سازمان‌یافته، تاریخ توسعه کشورهای صنعتی را در جهت منافع امروز این کشورها بازنویسی کرده‌اند. با این وجود، این طبیعت انسان است که تاریخ گذشته را از دیدگاه زمان معاصر بازتفسیر کند. در نتیجه، در طول زمان و به تدریج و حتی غالباً ناخودآگاه، اقتصاددانان کشورهای صنعتی تاریخ خود را چنان بازنویسی کرده‌اند که به جای انعکاس رخدادهای واقعی، با نگرش امروزشان از خود سازگارتر باشد (چنگ ۱۳۹۲: ۳۲ و ۳۳). لذا، در این بازنویسی تاریخی، تجارت آزاد و آزادسازی اقتصاد، به عنوان مهم‌ترین پیشران توسعه این کشورها برجسته شده است و اندیشه‌های فردریش لیست در مقابل اندیشه‌های جریان اصلی به حاشیه رفته است.

۴.۴ درس‌های لیست برای پیشرفت اقتصادی ایران

بر اساس تحلیل ارائه شده در مورد اندیشه‌های اقتصادی لیست می‌توان این فرضیه را مطرح نمود که «حاکم بودن اندیشه‌های اقتصاددانان جریان اصلی بر محتوای آموزشی دروس اقتصاد در دانشگاه‌های ایران و کشورهای صنعتی که برخی از اساتید رشته اقتصاد ما از آن کشورها فارغ التحصیل شده‌اند، باعث شده است امروز بسیاری از کارشناسان و تحلیل‌گران توسعه اقتصادی کشور در تحلیل و ریشه‌یابی مساله‌ها و چالش‌های اقتصادی کشور و ارائه راهکار در برنامه‌های توسعه برای حل آن‌ها، ناخودآگاه در چارچوب پارادایم‌های ذهنی مکتب اقتصادی ارتدکس فکر کنند و نتیجه‌ی راه حل‌های آن‌ها نیز چیزی به جز «توسعه خام فروشی و واردات محصولات صنعتی ساخته شده یا نیمه ساخته نباشد». اما، پرسش این است که بر اساس درس‌ها از اندیشه‌های اقتصادی لیست، اندیشه‌های جریان اصلی اقتصاد چه مغالطه‌هایی را در فرایند درک و تحلیل مساله‌های اقتصادی کشور ایجاد کرده است که نتیجه آن وابستگی شدید امروز اقتصاد به صادرات مواد خام شده است؟

به منظور درک این مغالطه‌ها لازم است ابتدا نتایج سیاست‌گذاری صنعتی در شش دهه گذشته را در اقتصاد ایران مرور نماییم. مروری بر ساختار صنایع کشور نشان می‌دهد جریان سرمایه‌گذاری و توسعه صنعتی کشور به جای حرکت به سمت نقاط با ارزش افزوده بالاتر در

زنجیره ارزش، غالباً در نقاط با ارزش افزوده کمتر و با رانت مواد، ارز و انرژی بالاتر تکرار شده است. به بیان دیگر، اندیشه‌های حاکم بر سیاست‌گذاری و حکمرانی صنعتی کشور عمدتاً باعث توسعه صنایع خام فروشی در بالادست زنجیره‌های ارزش صنعتی و گسترش صنایع مونتاژ با ارزش افزوده اندک در پایین دست این زنجیره‌ها شده است. در واقع، صنایع خام فروش به پشتوانه مواد خام و انرژی ارزان در بالادست زنجیره‌های ارزش تاسیس شده‌اند و صنایع مونتاژ به پشتوانه منابع ارزی حاصل از صنایع خام فروش، با الگوی CBU, SKD, CKD, Part، با هدف دستیابی به رانت‌های وارداتی و کسب حمایت‌های دولتی از تولید داخل، بخش قابل توجهی از منابع سرمایه‌گذاری صنعتی کشور را به خود اختصاص داده‌اند. این ساختار صنعتی باعث شده است در سال ۱۴۰۱ بیش از ۹۰ درصد از صادرات غیرنفتی کشور را مواد خام و نیمه‌خام با ارزش افزوده اندک شکل دهد و سهم صادرات صنعتی با ارزش افزوده بالا بسیار ناچیز باشد.^{۱۰} آن چه که در اغلب واحدهای صنعتی کشور مشترک است این است که بقای این واحدها بیش از آن که در گرو نوآوری و خلق ارزش واقعی باشد، به دسترسی به نهاده‌های ارزان، امتیازات و سهمیه‌های دولتی بستگی دارد. در واقع، رقابت بسیاری از واحدهای صنعتی بیش از آن که برای نوآوری و خلق ارزش باشد، برای جذب منابع ارزان سهمیه‌ای است.

در مکان‌یابی و جانمایی اغلب این واحدهای تولیدی، نه مزیت‌های منطقه‌ای مورد توجه قرار گرفته است و نه ایجاد بستر همکاری و هم‌افزایی میان بنگاه‌های صنعتی. به گونه‌ای که حتی در بسیاری از شهرک‌های صنعتی حداقل ارتباط و هم‌افزایی میان واحدهای صنعتی وجود ندارد و هیچ ردپایی از مفاهیم پایه همکاری و خوشه‌بندی صنعتی در شکل‌گیری آن‌ها دیده نمی‌شود.

مروری کلی بر ساختار صنعتی شکل گرفته در کشور نشان می‌دهد الگوی توسعه صنعتی ایران به گونه‌ای بوده است که در زنجیره ارزش جهانی، ایران صادرکننده مواد خام یا نیمه‌خام با ارزش افزوده اندک به کشورهای صنعتی و واردکننده کالاهای صنعتی ساخته شده یا نیمه‌ساخته آماده فاز مونتاژ نهایی که ارزش افزوده چندانی ندارد، باشد. بر اساس نظر لیست، این همان چیزی است که نظریه‌های اقتصاد کلاسیک در کشورهای صنعتی برای توسعه کشورهای درحال توسعه تجویز می‌کردند.

با واکاوی حوزه‌های تقابل اندیشه‌های توسعه اقتصادی لیست و اندیشه‌های اقتصاد کلاسیک و نیز، با مروری بر راه‌حل‌های مطرح شده توسط اقتصاددانان توسعه برای صنعتی‌سازی کشور در طی سال‌های گذشته، برخی از مغالطه‌های حاکم بر ذهن اکثر

سیاست‌گذاران توسعه صنعتی ایران را که مبتنی بر اندیشه‌های اقتصاد جریان اصلی همواره توسعه تجارت خارجی آزاد را تنها راه موفقیت برای توسعه صنعتی کشور می‌دانسته‌اند،^{۱۱} می‌توان به شرح زیر برشمرد:

۱.۴ ارتقاء رقابت‌پذیری بنگاه‌ها از طریق تجارت آزاد و ورود به زنجیره‌های ارزش جهانی

همان‌گونه که در قسمت مروری بر دیدگاه‌های لیست اشاره شد، اجرای سیاست آزادسازی تجاری و ورود به بازار جهانی با هدف دستیابی به سهم معنی‌دار از ارزش افزوده در زنجیره‌های ارزش جهانی، مستلزم دستیابی به سطح معنی‌داری از قابلیت‌های صنعتی و مدیریتی است که بدون داشتن آن سطح از قابلیت، آزادسازی تجاری نه تنها منجر به ارتقاء رقابت‌پذیری بنگاه‌های داخلی نخواهد شد، بلکه حذف این بنگاه‌ها در میدان رقابت و واگذاری بازار داخل به بنگاه‌های خارجی را هم به دنبال خواهد داشت. قابلیت همکاری و شبکه‌سازی برای دستیابی به صرفه‌های مقیاس و دامنه، قابلیت نوآوری و توسعه فناوری، قابلیت طراحی و مهندسی سیستم از جمله قابلیت‌های لازم برای حضور در بازارهای جهانی است. بدون دستیابی به این قابلیت‌ها، آزادسازی تجاری به جای تبدیل شدن به فرصتی برای رقابت‌پذیر شدن صنایع، تهدیدی برای ورشکستگی صنایع نوزاد و یا صناعی خواهد بود که فاقد انباشت قابلیت‌های فوق‌الذکر می‌باشند. توسعه بسیاری از قابلیت‌های فوق از موارد شکست بازار است و نیازمند مداخله هوشمندانه دولت برای رفع آن است. مداخله‌ای که ابزار آن صرفاً ایجاد دیوارهای تعرفه‌ای و یا، پرداخت رانت‌های انرژی و یا وام‌های بانکی ارزان قیمت نیست؛ بلکه، کنش‌گری دولت برای ادغام و یا خوشه‌بندی شرکت‌ها و یا، مداخله برای توسعه پلتفرم‌های کسب و کار، توسعه زیرساخت‌های لجستیکی و تامین مالی هوشمندانه و همسوسازی نظام‌های آموزشی و تربیتی با نیازهای صنعتی و فناورانه، هدایت جریان توسعه صنعتی برای بهره‌برداری حداکثری از فرصت‌های ژئواکونومیک برای حضور در بازارهای منطقه‌ای و جهانی را می‌طلبد (دره‌شیری ۱۴۰۱: ۲۷) و (فرتوک‌زاده، دره‌شیری، ۱۴۰۱).

۲.۴ ارتقای بهره‌وری از طریق آزادسازی اقتصادی و اجرای خصوصی‌سازی

با آزادسازی اقتصادی و اجرای خصوصی‌سازی، بخش بیشتری از وظیفه تخصیص منابع از دولت به مکانیزم قیمت‌ها منتقل خواهد شد. نقش دولت از بازیگری مستقیم در اقتصاد به نقش

شکست حکمرانی اقتصاد ایران در جنگ نظریه پردازی ... (محمدرضا دره‌شیری) ۱۹۳

رگولاتوری و بازی‌سازی تغییر خواهد کرد. اگر سیستم بروکراسی دولتی قابلیت و هوشمندی لازم برای ایفای این نقش را نداشته باشد، سیگنال‌های قیمتی نادرست، به ویژه ناشی از بیماری هلندی (Dutch disease) حاکم بر اقتصاد خام فروشی، جریان سرمایه را در اقتصاد از مسیر منطقی خود خارج خواهد کرد (دره‌شیری و دیگران ۱۴۰۱: ۹۵ و ۹۴) و دو گونه صنایع خام فروش و صنایع مونتاژ در اقتصاد رشد قارچ گونه پیدا خواهند کرد. اقتصاد کشور در تله خام فروشی زمین گیر خواهد شد. نظام بانکی خصوصی به جای پشتیبانی مالی از توسعه صنایع راهبردی و اولویت‌دار، از سرمایه‌گذاری‌های غیرمولد و خارج از اولویت در توسعه اقتصادی کشور حمایت خواهد کرد. بسیاری از شرکت‌های خصوصی شده تبدیل به مبادی واردات کالاهای نیمه‌ساخته و ساخته شده خواهند شد (دره‌شیری و دیگران ۱۴۰۱: ۱۱۸).

برخی از اقتصاددانان معتقدند که شکست دولت در ایفای نقش رگولاتوری را می‌توان از طریق ارتقای شفافیت برطرف نمود. اگر چه شفاف‌سازی یکی از ارکان مهم دستیابی به حکمرانی خوب است، لیکن شفاف‌سازی به تنهایی راهگشا نیست. اگر سیستم بروکراسی قابلیت قاعده‌گذاری برای حل تعارض منافع را نداشته باشد، حتی در شفافیت کامل، مکانیسم قیمت‌ها با شکست مواجه خواهد شد و جریان سرمایه از مسیر منطقی خود منحرف شده و طبیعتاً جریان خلق ارزش در اقتصاد دچار آسیب جدی خواهد شد و افت بهره‌وری خود را در پشت رانت‌های دولتی پنهان خواهد کرد (دره‌شیری و دیگران ۱۴۰۱: ۹۵ و ۱۱۲).

۳.۴ ارتقاء رقابت‌پذیری از طریق حضور بنگاه‌های رقیب بیشتر در بازار

تجربه کشورهای صنعتی دلالت بر این دارد که رقابت‌پذیر شدن بسیاری از بنگاه‌ها در این کشورها مرهون بهره‌مندی از صرفه‌های مقیاس و دامنه و قابلیت تحقیق و توسعه و نوآوری منتج از آن بوده است. در واقع، یکی از موثرترین عوامل در کاهش قیمت تمام شده و تولید محصول رقابتی، اندازه اقتصادی بنگاه است. بر اساس این چارچوب مفهومی است که در طی سه دهه گذشته بسیاری از شرکت‌های خودروساز جهان برای حفظ قدرت رقابت خود، به ادغام با شرکت‌های خودروساز دیگر روی آورده‌اند. تجربه ادغام شرکت‌های پژو-سیتروئن، کرایسلر و فیات، تجربه ادغام شرکت‌های رنو، نیسان و میتسوبیسی و تجربه ادغام شرکت‌های کیا و هیوندا از جمله این تجربه‌ها هستند. در مقابل این تجربه، امروز برای صدور مجوز فعالیت‌های صنعتی توسط دولت، با این استدلال که حضور تولیدکنندگان بیشتر در بازار منجر

به افزایش رقابت و بهره‌وری خواهد شد، در جریان صدور مجوزهای صنعتی اندازه بهینه بنگاه و بازار مورد توجه قرار نمی‌گیرد.

به عنوان مثال، در بازار جهانی لوازم خانگی، تیراژ تولید یخچال در برخی از شرکت‌های صاحب برند جهانی بالاتر از چهار میلیون دستگاه در سال است. این در حالی است که در حال حاضر بیش از ۲۵ یخچال‌ساز در کشور داریم که تیراژ تولید برخی از آن‌ها کمتر از ۴۰ هزار دستگاه است. لذا، طبیعی است که به دلیل عدم بهره‌مندی از صرفه‌های مقیاس و دامنه، هزینه تولید یخچال در ایران بالاتر از قیمت رقابتی آن در بازار جهانی باشد. در مواجهه با این چالش، برخی از اقتصاددانان پیشنهاد می‌کنند برای کاهش قیمت تمام شده و افزایش رقابت‌پذیری تولیدکنندگان یخچال در کشور باید با صدور مجوز فعالیت برای ورود یخچال‌سازهای جدید، سطح رقابت را در بازار ارتقاء داد. این در حالی است که این سیاست، به دلیل کاهش صرفه‌های مقیاس و دامنه، در نهایت افزایش قیمت تمام شده و کاهش قابلیت تحقیق و توسعه و نوآوری و در نتیجه، کاهش سطح رقابت‌پذیری را برای صنعت یخچال‌سازی کشور به دنبال خواهد داشت. در واقع، اقتصاددانان جریان اصلی در کشور به این نکته توجه ندارند که افزایش رقابت‌پذیری با ارتقاء سطح همکاری برای مشترک‌سازی‌ها در تولید و تحقیقات برای توسعه فناوری حاصل خواهد شد، نه با افزایش رقابت. افزایش رقابت از این طریق، بنگاه‌هایی را که با رویکرد مونتاژ مجموعه‌های وارداتی شکل گرفته‌اند، در سطح یک شرکت مونتاژی وابسته به شرکت خارجی مادر تثبیت خواهد کرد (دره‌شیری ۱۴۰۱: ۲۶ و ۲۷).

۴.۴ فاینانس و سرمایه‌گذاری خارجی، پیشران رشد اقتصادی

بسیاری از اقتصاددانان جریان اصلی، فاینانس و سرمایه‌گذاری خارجی را یکی از پیشران‌های مهم توسعه صنعتی کشور می‌دانند. همان‌گونه که در قسمت قبل اشاره شد، این درک از کارکرد سرمایه‌گذاری خارجی ریشه در ساختار تابع تولید ارائه شده توسط اقتصاددانان جریان اصلی دارد. در این تابع سرمایه و نیروی کار مهم‌ترین پیشران‌های تولید در اقتصاد هستند و در اقتصادهایی که با مازاد نیروی کار مواجه هستند، سرمایه پیشران اصلی تولید است. لذا، در این مکتب فکری، سرمایه‌گذاری خارجی می‌تواند منجر به جهش‌های بزرگ در اقتصاد کشورهای درحال توسعه شود. ضمن این که سرمایه‌گذاری خارجی با انتقال فناوری نیز همراه خواهد بود و از این نظر شتاب‌بخشی به رشد اقتصادی تضمین خواهد شد.

علی‌رغم این که این استدلال در مقام نظر صحیح به نظر می‌رسد، ولی در میدان عمل، در سال‌های گذشته بازی به شکل دیگری رگم خورده است. روایت تاریخی پروژه‌های سرمایه‌گذاری خارجی نشان می‌دهد فاینانس و سرمایه‌گذاری خارجی همواره یکی از ابزارهای کشورهای صنعتی برای تامین پایدار و ارزان مواد خام و نیمه خام از کشورهای در حال توسعه و نیز، ابزاری برای نفوذ در بازار کشورهای در حال توسعه و منجمله ایران بوده است که تجربه شرکت واگن‌سازی تهران از جمله این تجربه‌هاست (دره‌شیری ۱۴۰۰: ۳۵، ۳۶ و ۳۷).

۵.۴ انتقال خط مونتاژ، اولین گام برای انتقال فناوری و صنعتی‌سازی

یکی از الگوهای پذیرفته شده توسط اقتصاددانان در ایران برای دستیابی به فناوری، واردات خط مونتاژ از شرکت‌های خارجی و حرکت تدریجی از مونتاژ مجموعه‌های SKD به سمت مونتاژ قطعات CKD و در نهایت، ساخت داخل قطعات بوده است. این الگو در ادبیات اقتصادی «صنعتی‌سازی با رویکرد جایگزینی واردات» نامیده می‌شود. اجرای این رویکرد از چند منظر مورد نقد است. اول این که، دوره عمر فناوری‌ها معمولاً کوتاه‌تر از زمان لازم برای دستیابی به ساخت داخل قطعات است. لذا، قبل از دستیابی شرکت به قابلیت ساخت داخل قطعات، فناوری محصول تغییر کرده و شرکت مجدداً مجبور به تکرار سیکل واردات، از SKD به سمت CKD است. دوم این که، تاسیس شرکت مونتاژ یکی از راهبردهای شرکت‌های خارجی برای تثبیت بازار صادراتی‌شان در مقابل سایر رقبای خارجی است. زیرا، در حالت واردات به صورت محصول نهایی (CBU)، انعطاف مصرف‌کنندگان داخلی در انتخاب و خرید محصولات خارجی از شرکت‌های خارجی مختلف بسیار بالاتر از حالت فوق است و به بیان دقیق‌تر، وفاداری مشتری به محصول وارداتی بسیار کمتر خواهد بود. سوم این که، حتی با ساخت داخل قطعات توسط تولیدکنندگان داخل، زمانی که تعداد شرکت‌های مونتاژکننده نسبت به حجم بازار داخل بسیار زیاد است، اندازه تیراژ تولید به قدری اندک خواهد شد که امکان بهره‌مندی از صرفه‌های مقیاس تولید وجود نخواهد داشت. لذا، دستیابی این شرکت‌ها به سطح قابل قبولی از رقابت‌پذیری جهت رقابت با شرکت‌های خارجی، در غیاب حمایت‌های تعرفه‌ای دولت، در بسیاری از موارد غیرممکن است.

یکی از مفاهیم دیگری که اقتصاددانان متأثر از اندیشه‌های جریان اصلی از آن غافل هستند، مفهوم انتقال فناوری است. برخی از اقتصاددانان، انتقال فناوری را متناظر با انتقال ماشین‌آلات و تجهیزات خط تولید و آموزش‌های لازم برای استفاده از آن می‌دانند. باید توجه داشت که

فناوری یک قابلیت پویا است و به صورت مستمر در یک بستر تحقیق و توسعه رشد کرده و ارتقاء می‌یابد. انتقال فناوری، در واقع انتقال این قابلیت رشد پویا در مراکز تحقیق و توسعه است، نه انتقال چند زونکن دانش فنی محصول و یا، ماشین‌آلات و تجهیزات خط تولیدی که فناوری در دل آن‌ها تجسم پیدا کرده است. از دیدگاه لیست دال مرکزی این پویایی، سرمایه فکری و قابلیت ماشین‌سازی و ابزارسازی است که در کشور ما مورد غفلت واقع شده است. از دیدگاه لیست، هرگونه نوآوری و توسعه فناوری زمانی می‌تواند خود را در تولید نشان دهد که در ماشین و ابزارآلات تولید تجسم پیدا کند. بدون قابلیت ماشین و ابزارسازی یک کشور نمی‌تواند از رویکرد مونتاژ به سمت نوآوری فناورانه حرکت کند. حرکت به سمت «تولید مبتنی بر رشد درون‌زا و پویای فناوری» مستلزم ارتقای قابلیت‌های صنعت ماشین و ابزارسازی در کشور است (دره‌شیری و داعی نیکی ۱۳۹۶: ۷ و ۸).

۶.۴ اعزام دانشجویان به کشورهای صنعتی، راهبردی برای دستیابی به دانش و فناوری پیشرفته

براساس دیدگاه لیست مهم‌ترین پیشران تولید صنعتی در هر کشور سرمایه فکری است (لیست ۱۳۸۰: ۳۲ و لیست ۱۳۷۰: ۲۶۹). بسیاری از کشورهای صنعتی تلاش می‌کنند علاوه بر استفاده از مواد خام کشورهای در حال توسعه، از سرمایه فکری این کشورها نیز برای پیشرفت برنامه‌های توسعه صنعتی خود استفاده نمایند. لذا، با اعزام دانشجویان نخبه‌ی کشورهای در حال توسعه به این کشورها، آموزش‌ها و برنامه‌های پژوهشی متناسب با نیازهای فناورانه این کشورها در دستور کار این دانشجویان قرار می‌گیرد. برنامه‌های پژوهشی که با توجه به شکاف فناورانه میان کشورهای در حال توسعه و صنعتی تقاضایی برای آن‌ها در کشورهای در حال توسعه وجود ندارد. لذا، دانشجویان فارغ‌التحصیل در این حوزه‌های تخصصی بعد از برگشت به میهن خود شغلی متناسب با تخصص خود نمی‌یابند و بعد از مدتی مجبور به مهاجرت به کشورهای صنعتی می‌شوند.

به منظور ایجاد فرصت‌های شغلی برای این دسته از دانشجویان باید رویکرد توسعه صنعتی کشور از حرکت به سمت تجارت آزاد و توسعه صنایع مونتاژ، به سمت عمق‌بخشی به تولید داخل و تکمیل زنجیره‌های ارزش صنعتی تغییر کند. با وجود این که تولید در مراحل ابتدایی زنجیره‌های ارزش (تولید مواد خام و نیمه خام) و مراحل انتهایی زنجیره‌های ارزش (مونتاژ محصولات نهایی) بیشتر نیازمند نیروی انسانی ساده و غیرمتخصص است، تولید در مراحل

میانی زنجیره ارزش نیازمند دفاتر طراحی و مراکز توسعه فناوری است که نیروهای زبده و متخصص در آنها مشغول فعالیت می‌شوند. در این شرایط، نیازهای فناورانه بخش صنعت کشور ایجاب می‌کند کشور دانشجویانی را با هدف دستیابی به آموزش‌ها و فناوری‌های کاملاً مشخص و با برنامه از قبل تعیین شده، به کشورهای صاحب آن دانش‌ها و فناوری‌های خاص اعزام نماید.^{۱۲}

۷.۴ رفع تحریم‌ها، یک شرط لازم برای توسعه اقتصادی و صنعتی

یکی از ریشه‌های اساسی رشد کم عمق بخش صنعت در اقتصاد ایران، در دسترس بودن درآمدهای ارزی ناشی از خام فروشی برای دولت و استفاده از این درآمدها برای حمایت توزیع محور از واردات کالاهای مصرفی و یا، واردات کالاهای واسطه‌ای برای صنایع مونتاژ بوده است. در طی پنج دهه گذشته، ذهنیت رانتیه ناشی از خام فروشی به تدریج منجر به تحول در رویکرد حکمرانی اقتصادی از رویکردهای تولید محور به سمت رویکردهای توزیع محور شده است و به طور خاص، نظام سیاست‌گذاری صنعتی کشور نیز به تدریج خود را با این فضای اقتصاد رانتیه تطبیق داده است و به جای تمرکز بر سیاست‌های عمودی برای توسعه و عمق‌بخشی به زنجیره‌های ارزش صنعتی، به سمت سیاست‌های حمایتی افقی مبتنی بر رویکردهای توزیع محور منفعلانه گرایش پیدا کرده است؛ از رویکردهای توزیع محور منفعلانه در حمایت از مصرف‌کنندگان و بنگاه‌های صنعتی گرفته تا رویکردهای توزیع محور منفعلانه در مواجهه با بحران بیکاری تحصیل کرده‌ها و بازنشستگی. این رویکردهای توزیع محور، فرهنگ کار و کارفرمایی را به تدریج در کشور دچار آسیب جدی کرده است. رویکردهایی که در عمق و شاکله نظام دیوانسالاری دولتی (الگوها، ساختارها و فرایندهای تصمیم‌گیری) رسوب کرده و نهادینه شده است.

پرسش اساسی این است که چگونه می‌توان با وجود این نظام دیوانسالاری از تله خام فروشی خارج شد؟ امروز، هرگونه تصمیم‌گیری برای غلبه بر اقتصاد خام فروشی، هم هزینه سیاسی بسیار زیادی دارد و هم دستاوردهای آن بسیار تدریجی و دیرپاب است که شاکله حکمرانی منبعث از خام فروشی آن را بر نمی‌تابد. ضمن این‌که، مردم جامعه نیز که با رانت‌های ناشی از حکمرانی با رویکردهای توزیع محور خو گرفته‌اند، تاب و تحمل فشارهای کوتاه‌مدت تحول را نخواهد داشت^{۱۳}. در واقع، شاید بتوان گفت تنها پیشران تحول درونی، که همان قدرت حکمرانی است، امروز در مقابل تغییر منفعل شده است. بر مبنای این استدلال،

می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که پیش‌نیاز تحول صنعتی و خروج از تله خام فروشی، اصلاح و تغییر رویکردهای حکمرانی اقتصادی و صنعتی از توزیع محوری به تولید محوری است. اما، باید به این نکته توجه کرد که وضع موجود حکمرانی اقتصادی کشور خود معلول اقتصاد خام فروشی است، نه علت اصلی آن. با فرض صحت این فرضیه، می‌توان نتیجه گرفت خروج از تله خام فروشی نیاز به یک پیشران و محرک بیرونی دارد. پیشرانی که بتواند هزینه سیاسی تحول را به خارج از کشور منتقل نماید.

بر این اساس، همان‌گونه که لیست (۱۳۷۰: ۲۲۵ و ۲۲۶) اشاره کرده، شاید بتوان گفت یکی از مهم‌ترین پیشران‌های تحول همان تحریم اقتصادی است. تحریم به طور خلاصه به ما می‌گوید به تدریج از درآمدهای حاصل از خام فروشی چشم‌پوشی کنیم و تولید داخل را در دستور کار توسعه صنعتی کشور قرار دهیم. به تدریج برای ایجاد اشتغال، به جای استخدام دولتی از رویکرد توسعه کسب و کارهای مولد و اشتغال‌زا استفاده نماییم. به جای صادرات مواد خام و نیمه خام به کشورهای صنعتی، به تدریج به صادرات کالاهای صنعتی با ارزش افزوده بالاتر روی بیاوریم که امکان اشتغال نیروی کار تحصیل‌کرده را فراهم می‌آورند. در واقع، به جای تلاش برای رفع تحریم، درک درست فرصت‌های تحریم می‌تواند منجر به خروج کشور از تله خام فروشی شود و در مسیر صنعتی شدن جهش‌های معنی‌داری ایجاد نماید و در این صورت است که تحریم نه تنها بی‌اثر، بلکه به ابزاری برای خروج از تله خام فروشی مبدل خواهد شد.

۸.۴ توسعه صادرات غیرنفتی رویکردی مناسب برای دستیابی به توازن در تراز تجاری و ثبات اقتصادی

از دیدگاه برخی از اقتصاددانان کشور، حرکت به سمت توازن در تراز تجاری غیرنفتی، یکی از رویکردهای اساسی برای دستیابی به قابلیت کنترل نوسانات ارزی و مهار بی‌ثباتی‌های اقتصادی است. پرسش این است که چرا با وجود این که ایران در بیش از سه دهه این سیاست را دنبال کرده است، موفقیت چندانی در این زمینه نداشته است (یاوری و دیگران ۱۳۹۰: ۶۷-۶۲) و عدم توازن در تراز تجاری غیرنفتی و بی‌ثباتی‌های ارزی ناشی از آن، هنوز آفتی است که اقتصاد کشور از آن رنج می‌برد؟

آن چه که لیست (۱۳۷۰: ۳۲۵) روی آن تاکید کرده است، توجه به سهم صادرات محصولات خام و نیمه خام در کالاهای صادراتی است. لیست معتقد است توازن تجاری

حاصل از صادرات مواد خام (در آن زمان محصولات کشاورزی) در مقابل واردات کالاهای ساخته شده از کشورهای صنعتی نمی‌تواند پایداری لازم را داشته باشد و وابستگی یک سویه کشورهای در حال توسعه به کشورهای صنعتی را به دنبال خواهد داشت. زیرا، کشورهای صنعتی به سادگی با وضع محدودیت‌های مقرراتی می‌توانند از این صادرات جلوگیری نمایند. لذا، از دیدگاه لیست دستیابی به توازن تجاری با اتکا بر صادرات نفت و گاز، محصولات بالادست و با ارزش افزوده پایین صنعت پتروشیمی، کنسانتره آهن، اسلب و شمش فولاد، مس کاتد و محصولات کشاورزی فراوری نشده، که همگی از ارزش افزوده پایینی برای اقتصاد برخوردار هستند و به سادگی صادرات آن‌ها می‌تواند توسط کشورهای خارجی متوقف شود، نمی‌تواند برای کشور توازن تجاری پایدار ایجاد کرده و ثبات بازار ارز را برای اقتصاد کشور به ارمغان آورد. آن چه که می‌تواند این پایداری را تضمین نماید جهت‌گیری تولید و صادرات از محصولات خام و نیمه‌خام به سمت محصولات صنعتی دانش بنیان و با ارزش افزوده بالا است که از طریق توسعه بخش‌های میان دست و پایین دست زنجیره‌های ارزش صنعتی کشور، به ویژه در حوزه صنایع فولادی، پتروشیمیایی و شیمیایی و نیز، کشاورزی ممکن خواهد شد.

اما، چالش مهمی که در اینجا مطرح می‌شود این است که صادرات مواد خام و نیمه خام به کشورهای صنعتی به سهولت ممکن است، اما صادرات محصولات ساخته شده صنعتی به این کشورها به سادگی ممکن نیست. زیرا، ذائقه و انتظارات مصرف‌کنندگان در این کشورها بسیار بالاتر از سطح کیفیت محصولات صنعتی تولید شده در کشورهای در حال توسعه و به طور خاص، ایران است. لذا، حرکت به سمت توازن در تراز تجاری غیرنفتی مبتنی بر صادرات محصولات ساخته شده صنعتی مستلزم تغییر در الگوی تجارت خارجی کشور است. مقاصد صادراتی کشور باید به کشورهای تغییر نماید که امکان صادرات کالاهای صنعتی با ارزش افزوده بالا به آن‌ها وجود دارد. اما امروز این کشورها بیشتر کشورهای در حال توسعه صادرکننده مواد خام (مانند غلات، پنبه، چوب و ...) هستند. پس ما برای تامین مالی صادرات محصولات صنعتی خود به آن‌ها، می‌توانیم متقابلاً مواد خام مورد نیاز خود را از آن‌ها وارد کنیم، نه از کشورهایی که مقصد صادرات صنعتی با ارزش افزوده بالای ما نیستند (فرتوک‌زاده و دره‌شیری، ۱۴۰۱).

۵. انتقادات وارد بر نظریات لیست به عنوان نظریه پیشرفت اقتصادی ایران

در مورد کارآمدی استفاده از نظریات لیست برای پیشرفت اقتصادی ایران، تاکنون کار مطالعاتی خاصی در در ایران انجام نشده است. البته، برخی از اقتصاددانان تاثیر سیاست‌های اقتصاد مقاومتی را بر قدرت ملی و رفاه عمومی در ایران بر اساس مولفه‌های مطرح در نظریات لیست مورد بحث قرار داده‌اند. آن‌ها (جوادی ارجمند و علیزاده، ۱۴۰۰) در مطالعات خود به این نتیجه رسیده‌اند که رشد تولید ملی برای افزایش کیفیت زندگی مردم، مبتنی بر دو سیاست (۱) درون‌زایی و خوداتکایی اقتصادی با بکارگیری ظرفیت‌های ملی و (۲) برون‌گرایی تعاملی همگرایانه اقتصادی برای رونق تجارت خارجی با افزایش توان رقابت، به افزایش رفاه عمومی و قدرت ملی منجر می‌شود.

هر چند نظریات لیست درس‌های مهمی برای پیشرفت اقتصادی ایران دارد، اما این درس‌ها کامل نخواهد شد مگر این که به نقدهای وارد بر این نظریات برای پیشرفت اقتصاد ایران نیز توجه شود که از جمله به موارد زیر می‌توان اشاره نمود:

- ملی‌گرایی مدنظر لیست منجر به ظهور حکومت‌های نازیسم در آلمان و فاشیسم در ایتالیا شد. این سیر تفکر نه تنها در اروپا رشد پیدا کرد؛ بلکه، کشورهای اروپایی، مانند انگلیس و فرانسه، از طریق توسعه این تفکر توانستند بر حکومت عثمانی غلبه کنند و قرارداد سایکس-پیکو را با موفقیت اجرا نمایند. ملی‌گرایی زمینه‌های وحدت بشری را از بین برده و مانع اتحاد ملت‌ها شده است. اسلام با قومیت، نژاد و میهن دوستی که مشوق انگیزه‌ها در فعالیت‌های اقتصادی است مخالف نیست، بلکه با میهن‌پرستی و محوریت دادن به قومیت و نژاد که باعث تفرقه و گسست میان کشورهای مسلمان و وابستگی یکسویه آن‌ها به کشورهای استعمارگر شود مخالف است. مبتنی بر ارزش‌های اسلامی، نظریه پیشرفت اقتصادی جمهوری اسلامی ایران باید از افزایش همبستگی و هم‌پیوندی اقتصادی و سیاسی ایران با کشورهای همسایه با ارزش‌های بنیادین جمهوری اسلامی ایران و کاهش وابستگی اقتصادی و سیاسی این کشورها از سایر کشورهای ناهمسو، پشتیبانی نماید. این نظریه پیشرفت باید شکل‌دهی به تمدن اسلامی را در یک چشم‌انداز منطقی پشتیبانی نماید.

- مساله دیگری که شاید در زمان لیست اهمیت زیادی نداشت و امروز هر نظریه‌ای برای پیشرفت اقتصادی جمهوری اسلامی ایران باید آن را مدنظر قرار دهد، ارائه طرحی برای بهره‌گیری از قابلیت‌ها و مزیت‌های جغرافیای اقتصادی کشور برای خلق قدرت ملی

است. هم چون فرصت‌های توسعه اقتصاد دریامحور و یا، فرصت‌های توسعه صنایع با ارزش افزوده بالا با اتکا بر ذخایر مواد آلی و معدنی داخل کشور و منطقه.

- مساله دیگری که در نظریات لیست رد پایی از آن وجود ندارد و اقتصاد کشور امروز با آن مواجه است، مساله قفل شدگی اقتصاد کشور به اقتصاد کشورهای صنعتی است. کشورهای صنعتی برای دسترسی پایدار و ارزان قیمت به انرژی و مواد خام، تلاش کرده‌اند در طی چند دهه گذشته جریان توسعه صنعتی ایران را به گونه‌ای هدایت نمایند که اقتصاد ایران به شدت به ارزش‌های حاصل از صادرات مواد خام وابسته شود و نتواند اختلالی در جریان صادرات مواد خام ایجاد نماید. لذا، آن‌ها با استفاده از ابزارهای مختلف شناختی و تجاری (مانند فاینانس، سرمایه‌گذاری خارجی، دامپینگ، متنوع‌سازی پلتفرم‌های وارداتی، انتقال فناوری، اعطای لایسنس و استانداردها سازی) جریان توسعه صنعتی کشور را به سمت صنایع مونتاژ وابسته به ارزش‌های خام فروشی سوق داده‌اند. هر نظریه پیشرفت اقتصادی برای ایران باید بتواند طرحی را برای خروج از این وابستگی و عمق بخشی به تولید صنعتی و ارتقاء درونزایی اقتصاد ارائه نماید.

- مساله دیگری که در نظریات لیست برجسته نشده و شاید موضوعیت نیز نداشته است و امروز نظریه پیشرفت اقتصادی ایران باید طرحی برای آن ارائه کند، ایجاد جهش در قابلیت‌های توسعه فناوری و عمق بخشی به صنعت، مبتنی بر همپایی فناورانه هوشمند است. این طرح ضمن ایجاد بستر نهادی مناسب برای فعال کردن چرخه‌های یادگیری برای جذب و رسوب قابلیت‌های فناورانه در زنجیره‌های ارزش صنعتی، باید راهبردی را برای استفاده حداکثری از قابلیت‌های فناورانه کشورهای صنعتی با استفاده از رویکردهای تقلیدگرایانه حتی با پشتوانه واگذاری بازار به آن‌ها و در گام بعد، دستیابی به نوآوری فناورانه ارائه کند.

۶. نتیجه گیری

مباحث کتاب نظام ملی اقتصاد سیاسی، با یک نگاه روایت پژوهانه در چهار بخش مطرح شده است. بخش اول، تاریخ اقتصادی کشورها و درس‌های آن برای توسعه را روایت می‌کند. بخش دوم، بر اساس تحلیل روایت توسعه اقتصادی کشورهای صنعتی، نظریه‌های اقتصاددانان کلاسیک را به چالش می‌کشد و ضمن رد تجارت آزاد و نظریه‌های مزیت مطلق و مزیت نسبی و اقتصاد سیاسی جهان شمول کلاسیک‌ها، بر قدرت ملی و اقتصاد سیاسی ملی تاکید می‌کند و

نظریه «قدرت تولیدی» یک ملت را در مقابل نظریه ارزش مبادلاتی قرار می‌دهد. لیست واحد تحلیل توسعه اقتصادی را به جای فرد، ملت و ملیت معرفی می‌کند و معتقد است قدرت تولیدی عاملی است که به یک ملت نیرو می‌دهد تا تمامی استعدادهای کارگری، فکری، مادی و معنوی خود را به کار اندازد و در جهت افزایش ثروت، رفاه، بهروزی، قدرت، استقلال و افتخارات ملی و پیشرفت عمومی گام بردارد. لیست در مقابل نظریه کلاسیک‌ها که عوامل تولید را در سرمایه، کارگر و مالکیت زمین خلاصه می‌کنند که بیشتر یک بسته‌بندی خشتی و کمی از مساله توسعه اقتصادی را القاء می‌کند، مهم‌ترین عامل تولید را «سرمایه فکری» می‌داند و نوآوری را پیشران توسعه اقتصادی معرفی می‌کند و معتقد است کار کارگر خود یک متغیر معلول است و آن چیزی که باعث می‌شود تلاش کارگران در یک کشور بارورتر شده و روحیه زندگی و تلاش در آن‌ها شکوفا شود، نظام اجتماعی و فرهنگی آن ملت است. در واقع، «قدرت تولیدی» یک ملت که منشأ خلق ثروت ملل است، ریشه در نظام فرهنگی و اجتماعی آن ملت دارد. ضمن این که بر این نکته تاکید می‌کند که رونق تولید صنعتی و کشاورزی آثار فرهنگی و اجتماعی گسترده دارد. با رونق تولید، روحیه همکاری، همبستگی و اخلاق اجتماعی توسعه یافته و افکار مخالف تحمل پذیرتر می‌شود و پیشرفت تمدن و مدنیت و تکامل بنیادهای شهری ممکن خواهد شد و لذا، همان‌گونه که ارتقاء قدرت سیاسی و اجتماعی، ارتقاء قدرت تولیدی را در پی خواهد داشت، ارتقاء قدرت تولیدی یک ملت، نیز ارتقاء قدرت سیاسی و اجتماعی آن ملت را به دنبال خواهد داشت. در بخش سوم، لیست مبتنی بر چارچوب نظری که در بخش دوم کتاب خود توسعه داده است، نظام‌های صنعتی، کشاورزی و نظام ارزش مبادلاتی آدم‌اسمیت و ژان باتیست سه را نقد می‌کند؛ و در نهایت، در بخش چهارم، لیست وارد بحث سیاست‌گذاری برای توسعه اقتصادی شده است. در این بخش لیست بر خلاف کلاسیک‌ها، بر مداخله هوشمندانه دولت در اقتصاد برای توسعه زیرساخت‌های صنعتی، اجتماعی و فرهنگی، با هدف ارتقاء قدرت تولیدی و قدرت ملی تاکید کرده است. وی به این نکته اساسی اشاره کرده است که کشورهای صنعتی از طریق حمایت‌های تعرفه‌ای هوشمندانه از صنایع خود، نردبان توسعه را طی کرده‌اند و بعد از رسیدن به بالای نردبان، با هدف دستیابی پایدار و ارزان به مواد خام و پیدا کردن بازار پایدار برای صادرات کالاهای ساخته شده خود، آزادسازی تجارت بین‌الملل را به عنوان پیشران توسعه اقتصادی مطرح کرده‌اند.

بر این اساس، شاید بتوان گفت کشورهای صنعتی در دیپلماسی علمی خود، نظریه‌ها و افکار فلسفی و اجتماعی را با هدف پشتیبانی از برنامه‌های راهبردی خود برای کشورهای هدف

در آن کشورها توسعه می‌دهند و در واقع، در چارچوب نظریه‌های علوم شناختی، این رویکرد ابزاری است برای مدیریت جریان تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی در جوامع مختلف برای تحقق منافع کشورهای سلطه‌طلب صاحب علوم و فناوری پیشرفته.

مبثنی بر درس‌ها از اندیشه‌های اقتصادی لیست، مغالطه‌های مخربی بر برخی از جریان‌های فکری غالب در میدان سیاست‌گذاری توسعه صنعتی ایران حاکم است که اگر چه در مقام نظر، مبثنی بر نظریه‌های اقتصاددانان جریان اصلی منطقی به نظر می‌رسند، اما در مقام عمل، شکست سیاست در دستیابی به اهداف مورد انتظار سیاست‌گذار را به دنبال خواهند داشت.

پی‌نوشت‌ها

۱. فردریش لیست (۱۸۴۶-۱۷۸۹) نویسنده کتاب «نظام ملی اقتصاد سیاسی»، یکی از بنیان‌گذاران مکتب تاریخی در مقابل بنیان مکتب کلاسیک، هم‌چون آدام اسمیت، ریکاردو، ژان باتیست سه، جان استوارت میل و سایرین بوده است. لیست این کتاب را در سال ۱۸۴۱ در مقابله با اقتصاد کلاسیک به رشته تحریر درآورده است. این کتاب در سال ۱۹۰۴ منتشر شده است. مکتب تاریخی معتقد به توجه به مبانی و روایت‌های تاریخی در اعتبار بخشی به نظریه‌ها و سیاست‌های توسعه اقتصادی است.

۲. رد پای بهره‌گیری گسترده از اندیشه‌های توسعه اقتصادی لیست علاوه بر آمریکا و آلمان، در چین و ژاپن نیز قابل مشاهده است. مایکل لایبک در پیشگفتار کتاب لیست (لیست ۱۸۲۷، ۳۸) این گونه نقل می‌کند که اولین بار یک دانشجوی چینی در سال ۱۹۲۸ در دانشگاه توپینگن آلمان رساله خود را با عنوان اهمیت تئوری‌ها و نظرات فردریش لیست برای اقتصاد چین به رشته تحریر در آورد و درک اهمیت اندیشه‌های اقتصادی لیست توسط اقتصاددانان چینی باعث شد کتاب نظام ملی اقتصاد سیاسی لیست دو مرتبه در اواسط دهه هشتاد میلادی در چین تجدید چاپ شود. درک این اهمیت در ژاپن نیز باعث شد سیاست‌گذاران آموزش عالی ژاپن در تدریس رشته اقتصاد در دانشگاه‌های خود در قرن نوزدهم به آموزش اقتصاد مبتنی بر نظریه‌های لیست و دعوت از اساتید خارجی طرفدار مکتب تاریخی روی بیاورند.

۳. نامه اول فردریش لیست به جی اینگرسول رئیس کانون صاحبان صنایع فیلادلفیا.

۴. لیست در کتاب خود صریحاً از نام صنایع نوزاد (Infant Industry) استفاده نکرده است. ولی از نظر مفهومی توضیحات وی دلالت بر حمایت از صنایع نوزاد تا رسیدن به بلوغ دارد.

۵. به اعتقاد لیست ویژگی جدایی‌ناپذیر نظام اقتصادی، ملیت است. در این نظام، ملیت به عنوان یک علقه واسط (در مقابل علایق فردی از یک طرف و نسل بشر از طرف دیگر) پایه‌گذاری شده است.

۶. لیست در کتاب «نظام ملی اقتصاد سیاسی» خود به این نکته اشاره می‌کند که، آدام اسمیت با برجسته نمودن بیش از حد «نظریه تقسیم کار» خود در کتاب «پژوهشی در ماهیت و علل ثروت ملل» تلاش فکری کسانی که در جهت حفظ نظم و قانون، گسترش تعلیم و تربیت و مذهب انسان‌ساز و توسعه علم

و فناوری اقدام می‌نمودند را در علم اقتصاد به حاشیه برده است و نقش علوم سیاسی و علوم اجتماعی را در علم اقتصاد کم رنگ جلوه داده است.

۷. لیست (۱۹۰۴: ۴۲۷) بر این نکته تاکید می‌کند که همه شاخه‌های صنعتی بر روی هم اثرات متقابل و متکامل‌کننده دارند. لذا، غفلت در مورد هیچ رشته‌ای، بدون اثر بر سایر رشته‌ها باقی نمی‌ماند.

۸. به اعتقاد لیست، آدام اسمیت بر خلاف عنوان کتابش «پژوهشی در ماهیت و علل ثروت ملل» در پی نشان دادن راه ثروتمند شدن ملت‌ها نیست. بلکه، او با طرح تجارت آزاد بدون قید و شرط در پی کسب ثروت برای کشور خودش، انگلستان بوده است. انگلستانی که در آن زمان از نظر قدرت صنعتی از سایر کشورهای جهان پیشرفته‌تر بوده است.

۹. امروز در بیشتر دانشکده‌های اقتصاد ایران، اندیشه‌های مرسوم یا جریان اصلی تدریس می‌شود. مروری بر کتب درسی دانشگاهی منتشر شده به زبان فارسی در کشور نیز موید این ادعا است. اندیشه‌های لیست به عنوان یکی از بنیان‌گذاران مکتب تاریخی توسط بیشتر اقتصاددانان جریان اصلی غیرعلمی تلقی شده و در دانشگاه‌های ایران در حاشیه تاریخ مکاتب اقتصادی در سرفصل «ملی‌گرایی اقتصادی» مورد بحث قرار می‌گیرد. استدلال‌ها در مورد غلبه نظریه‌های اقتصاد جریان اصلی در تحلیل‌های اقتصاددانان کشورهای صنعتی توسط (Chang, 2008) مورد بحث قرار گرفته است.

۱۰. بر اساس آمار صادرات غیرنفتی منتشر شده توسط اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران برای سال ۱۴۰۱.

۱۱. با توجه به غلبه انگاره‌های اقتصاد نئوکلاسیکی بر فرایند آموزش و تربیت دانشجویان اقتصاد در دانشگاه‌های داخل و خارج از کشور، صرف نظر از گرایش سیاسی سیاست‌گذاران، مغالطه‌های زیادی در تحلیل‌ها و سیاست‌گذاری‌های توسعه صنعتی کشور قابل ردیابی است که این مقاله تلاش دارد برخی از آن‌ها را بر ملا کند.

۱۲. یکی از چالش‌های اتحادیه اروپا در چند سال گذشته مهاجرت متخصصین و فارغ‌التحصیلان میکروالکترونیک به آسیای جنوب شرقی بوده است. در ریشه‌یابی این مساله توسط شرکت فران‌هافر (Fraunhofer) آلمان، علت اصلی این مهاجرت، عدم توسعه FABهای میکروالکترونیک در اتحادیه اروپا ذکر شده است. لذا، برای جلوگیری از این مهاجرت، این شرکت توسعه FABهای میکروالکترونیک را در این اتحادیه توصیه کرده است (Marz 2018: 3).

۱۳. شاید بتوان این فرضیه را مطرح کرد که در رویکرد حکمرانی تولید محور، مهم‌ترین درخواست مردم از حکومت ثبات سیاسی است. لیکن، در رویکرد توزیع محور، مهم‌ترین درخواست مردم بهره‌مندی از رانت‌های اقتصادی بیشتر است که خود را در تهدید سیاسی مقامات دولتی نشان می‌دهد. لذا، حکمرانی توزیع محور در ذات خود انگیزه‌های بی‌ثباتی سیاسی را در جامعه ارتقاء خواهد داد.

کتاب نامه

جوادی ارجمند، محمد جعفر و علی علیزاده (۱۴۰۰) تحلیل «اقتصاد سیاسی مقاومتی» در چارچوب نظریه «اقتصاد ملی فردریک لیست»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۵۱، شماره ۳، صفحات ۷۱۴-۶۹۳.

چنگ، هاجون (۱۳۹۲) نیکوکاران نابکار: افسانه تجارت خارجی آزاد و تاریخچه پنهان سرمایه‌داری؛ ترجمه: میرمحمود نبوی و مهرداد شهابی، چاپ اول، تهران: کتاب آه.

چنگ، هاجون (۱۳۹۹) انداختن نردبان: استراتژی توسعه در چشم‌اندازی تاریخی؛ ترجمه: زهرا کریمی مویاری، جواد براتی، محمد عبدی سید کلایی؛ انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

دره‌شیری، محمدرضا (۱۴۰۰) "الزامات تشکیل بازار مشترک منطقه‌ای"، مجله نوین‌یاد، سال چهارم، شماره هفتم.

دره‌شیری، محمدرضا، اصغر ابوالحسنی هستیانی، یگانه موسوی جهرمی و عبدالعلی منصف (۱۴۰۱)، "تحول در سبک حکمرانی اقتصادی دولت پیش‌نیاز موفقیت در خصوصی‌سازی؛ مورد مطالعاتی: صنعت بانکداری"، مجله علمی پژوهشی بهبود مدیریت، دوره ۱۶، شماره ۱.

دره‌شیری، محمدرضا (۱۴۰۱)، "زنجیره‌های ارزش اولویت‌دار برای حضور در بازار مشترک منطقه‌ای"، مجله نوین‌یاد، سال پنجم، شماره هشتم.

دره‌شیری، محمدرضا و سید وحید دابی نیکی (۱۳۹۶) "توسعه صنعت ماشین‌سازی راهبرد اثربخش در گذار از مونتاژ به نوآوری صنعتی"، مجموعه مقالات چهارمین کنفرانس بین‌المللی مهندسی صنایع، ۱۸ و ۱۹ بهمن ماه ۱۳۹۶.

سازمان توسعه تجارت (۱۴۰۱)، *VCM Study Analytic*، *VCM Study.ir*.

فرتوک‌زاده، حمیدرضا و محمدرضا دره‌شیری (۱۴۰۱)، "خردمایه حکمرانی صنعتی در ایران"، گزارش تحلیلی، تهران: موسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، پژوهشکده اندیشه دفاعی.

فرتوک‌زاده، حمیدرضا و محمدرضا دره‌شیری (۱۳۹۵)، "حلقه‌های مفقوده در گذار به اقتصاد مقاومتی: مورد کاوی صنعت ریلی ایران"، تهران: مجموعه مقالات همایش ملی تعالی کسب و کار، ۱۳۹۵.

لیست، فردریش (۱۳۸۰)، خطوط کلی نظام آمریکایی اقتصاد سیاسی؛ ترجمه: ناصر معتمدی، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.

لیست، فردریش (۱۳۷۰)، نظام ملی اقتصاد سیاسی؛ ترجمه: ناصر معتمدی، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی انتشار.

یاوری، کاظم؛ مهدیه رضاقلی‌زاده و مجید آقایی (۱۳۹۰)، "بررسی تاثیر سیاست‌های ارزی در توسعه صادرات غیرنفتی کشور"، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، سال یازدهم، شماره ۲.

- Cardoso, J.L. (2019) "Friedrich List and National Political Economy: Ideas for Economic Development", In *The Economic Thought of Friedrich List*, edited by Harald Hagemann, Stephen Seiter and Eugen Wendler, Routledge.
- Chang, Ha-Joon (2011) "Institutions and Economic Development: Theory, Policy and History", *Journal of Institutional Economics*, Vol. 7, No. 4.
- Chang, Ha-Joon (2008) *The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism*. ISBN 978-1-59691-598-5.
- Chang, Ha-Joon (2002) *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem Press, London.
- Friedrich, List (1841) *The National System of Political Economy*.
- Friedrich, List (1827) *Outlines of American Political Economy, In a series of letters*.
- Hagemann, H.; S. Seiter and E. Wendler (2019) *Economic Thought of Friedrich List*, Rutledge.
- Marz, Leipzig (2018) *Global Competition in Microelectronics Industry from a European Perspective: Technology, Markets and Implications for Industrial Policy*. Fraunhofer IMW.